

UOT 81.

Gülnar Allahverdiyeva
ATU
allahverdiyeva.g95@bk.ru

DİLÇİLİKDƏ DİSKURS NƏZƏRİYYƏSİNİN FORMALAŞMASI MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Açar sözlər: *diskurs, mətn, nitq, pragmatika, linqvistik.*

Key words: *discourse, text, speech, pragmatics, linguistic.*

Ключевые слова: *дискурс, текст, речь, прагматика, лингвистический.*

Müasir dövrdə diskurs təlimi çox geniş aspektdə tədqiq olunur. O, linqvistik kateqoriya olaraq sosiologiya, psixologiya, fəlsəfə, tarix və s. elm sahələri ilə sıx bağlıdır. Ona görə də diskursu bir çox elm sahələrinə nüfuz edən linqvistik kateqoriya kimi səciyyələndirirlər. Qeyd olunan həmin elm sahələrinin tədqiqat obyektlərinə öz yanaşma metodları vardır. Bu səbəbdən xüsusi elm sahəsi olaraq diskursa verilən təriflər təkcə dilçiliklə məhdudlaşmayaraq onun həddlərindən kənara çıxır. Linqvistlər içərisində də diskursa müxtəlif təriflər verilir. Lakin onları bir nöqtəyə gətirən dilin quruluşu, onun nitq fəaliyyətində funksionallaşması və bu prosesdə insan faktorunun rolu probleminin tədqiqi olmuşdur. Çünki dil cəmiyyətlə bağlı olaraq mühüm sosioloji funksiyaya malikdir; cəmiyyətin üzvləri dil vasitəsi ilə ünsiyyətə girir, bir-birini anlayır. Bu prosesdə informasiyanın çatdırılması, insanlara kommunikativ təsir və nitqin qurulmasının linqvistik əsasları müasir dövr dilçiliyin mühüm problemlərindəndir. Dilçilikdə antroposentrik paradigmanın yaranması diskurs təliminin konturlarını müəyyənləşdirdi. Diskursdan linqvistik təlim olaraq XX əsrin II yarısından geniş şəkildə işlədilməyə başlanmışdır.

XX əsrin II yarısında E.Benvenist tərəfindən adlandırılan antroposentrik paradigma diskurs təliminin dərinliklərinə nüfuz etməyə imkan yaratdı, problemin koqnitiv dilçiliyin prinsipləri əsasında tədqiq olunması diskurs nəzəriyyəsinin formalaşması və onun yeni elmi əsaslarla işlənilməsi ilə nəticələndi.

Müasir dövrdə diskurs nəzəriyyəsinə müxtəlif elmi yanaşma sistemlərindən asılı olaraq konkret meyar mövcud deyil, lakin dilçilikdə diskursu

müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Məsələn, nəyin haqqında danışılır, bununla nə deyilir və nə olunur? Şübhəsiz ki, bu tezisnin mahiyyətinə və konseptual məzmununun dərinliyinə varılsa, qədim yunan filosoflarının oxşar fikirləri ilə kəsişdiyini müşahidə etmək olar.

XX əsrin əvvəllərinə kimi dilçilikdə əsas tədqiqat hədəfləri semantika üzərində qurulmuşdu və bu sahəyə aid çox dəyərli tədqiqat əsərləri meydana çıxmışdı. Həmin tədqiqatların səciyyəvi cəhəti ondan ibarət idi ki, sözlərin həqiqi və məcazi mənaları informasiyanın verilməsi ilə bağlı optimal üsulların axtarılması kontekstindən kənar idi. Buna da səbəb dilçilik tədqiqatlarında insan amilindən istifadə olunmaması idi. Ona görə də informasiya nəzəriyyəsinin meydana gəlməsi bir sıra problemləri ortaya qoydu və təbii ki, nitqin törəməsi və qavranılması, eləcə də formalaşması məsələsi elmi gündəmə gəldi ki, dilçilik, sosiologiya, psixologiya, fəlsəfə, məntiq və digər elm sahələrində bu problemə maraq yarandı və qısa bir vaxtda geniş tədqiqat obyektinə çevrildi. Beləliklə, formal semantika öz yerini koqnitiv semantikaya verir. Koqnitiv semantikanın tədqiqi coğrafiyasının genişlənməsi diskurs nəzəriyyəsinin inkişafına güclü təsir etdi [5, s.335]. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində nitq fəaliyyətinin geniş aspektdə tədqiqata cəlb olunması diskurs təliminin inkişafına şərait yaratdı. Bu problemin öyrənilməsində təkcə dilçilər deyil, müxtəlif elm sahələrinə məxsus tədqiqatçıların da məşğul olması, xüsusilə koqnitiv psixologiyanın, psixolinqvistlərin, antropoloqların, eləcə də filosofların birgə səyi ilə diskurs adlanan fənlərarası elmin formalaşması ilə nəticələndi. “Diskurs” haqqında qeyd olunan tədqiqatların ciddiliyi, onların qarşıya qoyduğu tələblər və bu haqda tədqiqat məktəblərinin meydana gəlməsini nəzərdə tutaraq bir çox mütəxəssislər müasir dövrdə fənlərarası diskursologiya fənninin yaranması fikrini irəli sürürlər. Buna baxmayaraq, indi də “diskurs” nədir sualına müxtəlif cavablar verirlər. Buna da səbəb həmin fenomenə yanaşma metodlarının fərqli nöqtəyi-nəzəri bildirməsi ilə əlaqəlidir.

Dilçilikdə diskurs təlimini bir çox tədqiqatçılar XX əsrin ikinci yarısından başlayırlar. Lakin prof. A.Məmmədov və dos. M.Məmmədov “Diskurs tədqiqi” [6] əsərində məsələyə daha dəqiq yanaşaraq onu F.Sörsürdən başlayır: “Diskursla bağlı fikir və araşdırmalar tarixini şərti olaraq iki dövrə bölmək olar. 1-ci dövr F.de Sörsürün 20-ci əsrin əvvəlində ilk dəfə nəşr olunmuş “*Ümumi dilçilik kursu*” əsərində dil və nitq dixotomiyasını təqdim etməsindən başlayaraq M.Fukonun 1969-cu ildə nəşr olunmuş “*Bilinin Arxeologiyası*” adlı kitabındakı, diskurs və bilik arasında əlaqələr haqqında fikirlərinə qədər olan müddəti əhatə edir İkinci dövr isə M.Fukonun

həmin fikirləri ilə başlamış və hələ də davam edir” [6, s.68]. Zənnimizcə, “diskurs” probleminin dilçilik elminin bir sahəsi kimi inkişaf mərhələlərinin bu bölgüsü baxmayaraq ki, bu aspektdə çoxlu bölgülü təsnifatlar mövcuddur, daha elmi və orijinaldır. Çünki müasir dilçiliyin banisi F.Sössür dillə nitqi fərqləndirərkən, yeri gələndə, “nitq” termininin əvəzinə “diskurs” işlətməsi həmin terminin dilçilikdə möhkəmlənməsi və fəaliyyət dairəsinin genişlənməsinin ilkin şərtlərini müəyyənləşdirdi. Fransız strukturalizm məktəbinin nümayəndəsi olan E.Benvenist isə “diskurs” deyəndə danışanın mövqeyindən olan nitqi nəzərdə tutur. Buraya nitq zamanı dil vahidlərindən istifadə, onların aktuallaşan mənaları, mətnin qurulması kimi mühüm faktorlar daxil edilir [1, s.56-59]. Diskursun təyinində dil vahidlərinin seçim prinsipi, natiqin nitqinə aid sözlərin və ya onların semantik çalarlarının aktuallaşması, mətnin qurulmasında söyləmin ideoloji və sosial məzmununun qorunması kimi vacib məqamların diqqətə çatdırılması diskursun kriteriyalarının müəyyənləşməsində mühüm addım hesab olunur. Ümumən götürdükdə, diskurs termini dilçilikdə nitq, dialoq, üslub və s. məzmunlarda işlənmişdir.

“Diskurs”un müəyyənləşməsinə gəldikdə Fransız diskurs məktəbinin görkəmli nümayəndəsi P.Seryo onun səkkiz mənasını qeyd edir:

1. F.Sössürün qəbul etdiyi kimi, diskurs nitqə sinonim kimi;
2. Diskurs frazafövqü vahid kimi, onun predmeti mətnin qrammatikasıdır;
3. Praqmatik nöqteyi-nəzərdən diskurs nitqi qəbuləndənə təsir və situasiya nəzərdə tutulur;
4. Diskurs xüsusi söyləm kimi nəqli nəzərdə tutur;
5. E.Benvenist qəbul etdiyi kimi: diskurs danışan tərəfindən olunan nitqdir;
6. Bəzən diskurs və nitq ziddiyyət təşkil edir;
7. Diskurs xüsusi növ nitqdir;
8. Diskursla söyləm fərqləndirilərək onun predmeti müəyyənləşdirilir [9, s.560]. R.N.Nikolayeviç dilçilikdə olan belə bir fikrə əsaslanaraq qeyd edir ki, diskurs nəzəriyyəsi başlanğıcını E.Benvenistin konsepsiyasından götürür [8].

Strukturalistlərin dil konsepsiyasının əsasında bu fikir dayanır ki, dünya haqqındakı biliyimizin universal modeli dildir. Dilin strukturunun öyrənilməsi insan məişətinin və dünyanı öyrənməyin açarıdır. Onların fikrincə, dilin strukturuna yeni metodoloji paradigma ilə yanaşma təkəcə reallığın verilməsi aləti deyil, həm də onun transformasiya alətidir [7]. Diskursa struktur-lingvistik yanaşmanın banilərindən olan E.Benvenist və Peşonun diskurs barədəki fikirləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. E.Benvenist diskursu cümlə-

dən böyük kompleks linqvistik struktur kimi səciyyələndirir, o, diskurs termini adı altında təkcə işarələr sisteminə malik dil strukturunu deyil, həm də prosesual kommunikativ xüsusiyyətləri nəzərdə tutur. O, sonra qeyd edir ki, cümlələrlə birlikdə işarələr sistemi kimi bir sahəsindən çıxıb digər dünyaya daxil oluruq. Bu dil aləmi ünsiyyət vasitəsi kimi diskurs aləmidir.

Peşo belə bir konsepsiya irəli sürür ki, diskursiv təhlildə dil və ideologiya qovuşur, sözlərin mənası ideologiyaya və mövqeyə görə dəyişir. Onun fikrincə, diskursiv proses ideoloji münasibətləri ifadə edir. Peşonun diskurs konsepsiyası Fransız diskurs məktəbinin inkişafına güclü təsir etmişdir. Bu mənada həmin dilçilik məktəbinin nümayəndələrindən P.Seryonun yaradıcılığında özünü göstərir.

Fransız dilçilik məktəbinin görkəmli nümayəndəsi M.Fuko diskursun kartoloji təhlili konsepsiyasını irəli sürmüşdür. Həmin konsepsiyaya görə, diskurs hakim və məcbureddici gücə malikdir. Ona görə də diskursun təhlilində mühüm “hakimiyyət” vasitələri durur; o, arzu, özünüqoruma və nəzarətdə saxlama obyektidir. Fuko “hakimiyyət” deyəndə hansısa strukturu nəzərdə tutmur, müxtəlif münasibətlərin gücünü, münasibətlərin gücünün inteqrasiyasını nəzərdə tutur [10, s.74].

Diskursiv təhlildə Alman “diskurs” məktəbinin görkəmli nümayəndəsi, filosof Y.Xabermasın özünəməxsus yeri vardır; o, diskursu sosial fəaliyyət kimi qəbul edir. Diskursun drammatikliyi, normativliyi, kommunikativliyi və sosial legitimliyi onun tədqiqatlarında xüsusi yer tutur. O, qeyd olunan aspektlərdə müstəqil və konsensus kommunikasiyasını xüsusilə fərqləndirirdi. Y.Xabermas diskursun etik aspektini öyrənmiş və buna görə də onu etik diskurs konsepsiyasının banisi hesab edirlər. Həm də o, dioloji intensiyanın banisi hesab olunur. Beləliklə, Xabermasın timsalında diskurs siyasi ideologiyanın və praktikanın “deliberallaşmış siyasət”i anlamına qədər inkişaf etdirilir.

Müasir dilçilikdə diskurs nəzəriyyəsinin formalaşmasında holland dilçisi T.van Deykin müstəsna rolu vardır. O, konkret olaraq diskurs deyəndə özündə mürəkkəb kommunikativ hadisəni əks etdirən mətndən əlavə, ekstralinqvistik amilləri də nəzərdə tutur. O, “Ekstralinqvistik amillər” deyəndə natiqin dünya haqqındakı biliyi, fikirləri, dinləyənin təsir faktoru və bu kimi digər amilləri də buraya aid edir. Bu istiqamətdə T.van Deykin tədqiqatları dilçilər tərəfindən maraqla qarşılandı. O, yazırdı ki, nitqi dərk edərkən fərdi və sosial faktorlar bir-biri ilə çulğışmış şəkildə qəbul olunmalıdır və bu aspektdə kontekst mühüm rola malikdir [3, s.116]. Öz nəzəriyyəsinə alim “diskursa hakim” terminindən də istifadə edir ki, o da diskursa “idarə

etmək” anlamını verir. Onun fikrincə, kompleks koqnitiv sistem kimi hakimiyyət ideologiyadır [3, s.54].

“Diskurs” təlimində V.A.Koxun da fikirləri diqqəti cəlb edir. O yazır ki, istənilən mətn hansısa bir motivə malikdir ki, bunu diskursiv mətn adlandırılmalıyıq [4, s.149-171]. Bu fikri bir çox mütəxəssislər də qəbul edirlər.

Motiv deyəndə isə dinamik nəqletmə və mətnin sabit mövzusu, ideyası nəzərdə tutulur. Göründüyü kimi, bu mövqe diskursa məntiqi-semantik yanaşmadır.

İstər postmodernistlər, istərsə də diskursun təhlil metodlarının tənqidçiləri bu problemin öyrənilməsi sahəsində mühüm tədqiqatlar aparmışlar. Onlar əsas fikri diskursun ideoloji və siyasi tərəfinə yönəldirdilər. Fransız postmodernistləri dilçilikdə diskurs deyəndə mentallığı, ideologiyayı müəyyən qaydalar əsasında həyata keçirən kommunikativ aktı nəzərdə tuturlar.

Ümumiyyətlə, diskursa aid çoxlu sayda tədqiqatların aparılması diskurs təliminin təkmilləşməsində və onun kriteriyalarının dəqiqləşməsində mühüm rol oynamışdır. Diskurs probleminin öyrənilməsində hələ də mübahisəli məsələlər vardır.

Rus diskurs məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən V.V.Krasnıx diskursu T.van Deykin konsepsiyası əsasında dar və geniş mənada qəbul edir; “dar mənə” deyəndə adi məişət nitqini (xüsusi olaraq ideya ilə yüklənməmiş) və geniş mənada isə dil obyektinin kommunikasiya sistemi kimi mümkün nitq yaradıcılığını nəzərdə tutur.

Müasir dövrdə diskursa yanaşma üsulları mövcuddur. Onları O.F.Rusakova aşağıdakı kimi ümumiləşdirir:

1. Linqvistik yanaşma;
2. Semiotik yanaşma;
3. Sosial-kommunikativ yanaşma;
4. Kratoloji yanaşma;
5. Postmodernist yanaşma;
6. Tənqidi diskurs təhlili yanaşma [7].

Azərbaycan dilçiliyində də “diskurs” F.Veysəlli, A.Məmmədov, M.Məmmədov, Ə.Abdullayev, F.Cahangirov və başqalarının tədqiqatlarında mühüm yer tutur. Onlar dünyanın qabaqcıl diskursoloqlarının fikirləri ilə tanış olmuş və çox dəyərli fikirlər irəli sürmüşlər.

Məsələn, prof. F.Veysəlli diskurs və diskursun janrlarını geniş şəkildə tədqiq etmişdir [2]. Prof. A.Məmmədov “Dilçiliyin müasir problemləri” məqaləsində qeyd edir ki, diskurs mətnlə qarşı-qarşıya qoyularaq fəaliyyətdə olan nitq parçasıdır. O, müəyyən mənanı kontekstdə əldə edir. Bu kontekst

dildə məlumatı ötürən tərəfindən müəyyən məqsədlərlə, konkret şəraitdə və mənada istifadə edilir. Diskurs əlaqəli danışmaq parçasıdır [6, s.58].

Ə.Abdullayev «mətn» və «diskurs»un rabitəli nitqin tədqiqində geniş istifadə olduğunu vurğulayaraq, onlara yanaşmada iki əsas meyili fərqləndirir [1, s.180]. Mətn və diskurs arasında əlaqələrin olması və onlara fərqli yanaşmalar diskurs təlimində ciddi məsələdir.

F.Cahangirov diskursu belə səciyyələndirir: Müraciət etdiyimiz yanaşmalardan çıxış edərək deyə bilərik ki, diskurs və mətn arasında bərabərlik işarəsi qoyula bilməz, çünki diskursu nəzərdən keçirdikdə yalnız deyilən deyil, həm də deyilməyən və ya deyilə bilməyən, lakin məna tutumunda özünə yer alan diqqət mərkəzinə gətirilməlidir. Əgər diskurs artıq formalaşmış mətn və kontekstin vəhdəti kimi götürülsə, onun diskurs olması yalnız digər şəxs (şəxslər) tərəfindən qavranılma prosesində üzə çıxır. Aktuallaşdırılmamış diskurs yalnız potensial diskursdur. Diskurs ən azı iki tərəfin iştirakını nəzərdə tutur: söyləyən və qəbul edən, ünvanlayan və ünvanlanan. Bu isə o deməkdir ki, diskurs konkret bir şəxslə bağlı olmur. Deyilənlərdən bu nəticəyə gəlmək olar. Diskurs müəyyən vasitələrlə aktuallaşmış, realizə olunmuş koqnitivlikdir. Bu aktuallaşmada dil vasitələri ilə yanaşı ən geniş mənada konteksti yaradan qeyri-dil vasitələri də yaxından iştirak edir” [11].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – 3-е изд. – М., УРСС, 2009. (с.56-59). – 448 с.
2. Veysəlli Fəxrəddin, Diskurs təhlilinə giriş. Bakı, Təhsil, 2010, 155 s.
3. Т. ван Дейк. Язык. Познание. Коммуникация. М., ЛЕНАНД, 2014.116с.
4. Кох В.А. Предварительный набросок дискурсивного анализа семантического типа//Новое в зарубежной лингвистике, вып.VIII. Лингвистика текста. М., Прогресс, 1978.с. 149-171.
5. Лайонз Дж. Лингвистическая семантика. Введение. М., Языки славянской культуры - М., 2003, 355 с.
6. Məmmədov A. və Məmmədov M. “Diskurs tədqiqi” - Bakı. Elm və təhsil, 2016,112 s.
7. Русакова О.Ф. Основные теоретико-методологические подходы к интерпретации дискурса: Elektr.resurs: cyberleninka.ru <article> osnovnyeteoretiko-metodol.
8. Равочкин Н.Н. Изучение дискурса в современной лингвистике: Elekt.resurs: gmanagement.ru <arxiv> 677-ravochkin-142018
9. Серио П. Анализ дискурса во французской школе (дискурс и интердискурс)//Семиотика: Антология/Сост. Ю.С.Степанов, Изд. 2-е, испр. и

- доп. М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. 560с.
- 10.Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет /Пер. с фр./ М., Касталь, 1996. 448 с.
- 11.Fikrət Cahangirov. koqnitivlik və diskurs probleminə müasir baxış: Elekt.resurs: <adu.edu.az> elmi-eserler.

Gulnar Allahverdiyeva

Summary

Formation of discourse theory in linguistics

The article is devoted to the problem of formation of discourse theory in theoretical linguistics. The history of the emergence of discourse theory, its terminological development and approaches to discourse in modern linguistics are analyzed in detail. In the article, linguistic and extralinguistic factors as the criterion for defining discourse as a linguistic term are analyzed from the scientific point of view of the mentioned linguists.

Гюлнар Аллахвердиева

Резюме

К вопросу о формировании дискурсной теории в лингвистике

Статья посвящена проблеме становления теории дискурса в теоретической лингвистике. Предметом рассмотрения являются различные лингвистические школы (и их ведущие представители) в квалификации проблемы дискурса. В статье анализируются научные взгляды лингвистов на лингвистические и экстралингвистические факторы как критерий определения дискурса как лингвистического термина.

Rəyç: fil.f.d.G.Müslümova

Redaksiyaya daxil olub: 21.09.2020